

व्यवसाय विकासासाठी व्यवस्थापन अंकेक्षण करणे आवश्यक

डॉ. साहेबराव राऊसाहेब चव्हाण

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग

चं.ह.चौधरी कला, शं.गो.पटेल वाणिज्य व कै. बा.भ.जा.पटेल विज्ञान महाविद्यालय तळोदा जिल्हा नंदुरबार

सारांश :- व्यवस्थापन अंकेक्षण व्यवसायांच्या विकासाच्या दृष्टीने नियंत्रणाचे अतिशय महत्वाचे साधन म्हणून याकडे बघितले जाते. व्यवस्थापन अंकेक्षण म्हणजे काय?, व्यवस्थापनात विविध व्यवस्थापकीय कार्ये, व्यवस्थापन अंकेक्षणाच्या पायऱ्या / टप्पे, व्यवस्थापन अंकेक्षण करण्यासाठी तंत्रे, व्यवस्थापन अंकेक्षण करण्यासाठी करावयाची विविध प्रकारची अंकेक्षणे, व्यवस्थापन अंकेक्षणाची फायदे व व्यवस्थापन अंकेक्षणाची उदाहरणे इ. चा आढावा लेखात घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:-

कोणत्याही व्यवसायाचा विकास घडवून आणायचा झाल्यास त्या व्यवसायाचे व्यवस्थापन अंकेक्षण गरजेचे असते. व्यवस्थापनात कोणते काम, कोणी, कधी व कसे किती वेळेत करावे हे ठरवणे म्हणजेच व्यवस्थापन होय. तर अंकेक्षण म्हणजे व्यावासायाची खरी वास्तविक स्थिती जाणून घेवून व्यवस्थापनाला त्यासंबंधी अहवाल देणे होय. प्रत्येक व्यवसाय संस्था ती वस्तु निर्माण करणारी असो कि सेवा देणारी ती आपल्या व्यवसायाचे वेगवेगळ्या प्रकारे अंकेक्षण करून घेत असते. प्रत्येक व्यवसायाची स्थापना देखील वेगवेगळ्या कायद्याने होते. त्यातील नियम व अटी त्या व्यवसायांना लागू होतात. त्याचे पालन करणे त्या व्यवसायांना बंधनकारक असते. व्यवसाय संस्था त्याप्रमाणे अंकेक्षण करून घेत असतात. परंतु सर्व समावेशक अंकेक्षण या अर्थाने व्यवस्थापन अंकेक्षणाकडे बघितले जाते. व्यवसायाची धेय्य, धोरणे व उद्दिष्टांची पूर्तता त्याप्रमाणे कार्य पार पाडले जाते का हे व्यवस्थापन अंकेक्षणात तपासले जाते. व्यवस्थापन अंकेक्षणात विविध प्रकारचे अंकेक्षण करून घ्यावे लागते. अंकेक्षणाच्या विविध पद्धतींचा वापर करून एकूण व्यवसायाचे व्यवस्थापन अंकेक्षण केले जाते.

व्यवस्थापन अंकेक्षण (Management Audit):-

व्यवस्थापन अंकेक्षण म्हणजे संस्थेच्या व्यवस्थापनाच्या कार्यक्षमतेचे आणि परिणामांचे मूल्यांकन करण्याची प्रक्रिया होय. हे एक सुनियोजित आणि पद्धतशीर परीक्षण असते, जे संस्थेच्या व्यवस्थापनाच्या कार्यपद्धती, धोरणे, आणि कार्यप्रणालींचे विश्लेषण करून त्यात सुधारणा करण्यासाठी माहिती पुरवते.

व्यवस्थापन अंकेक्षण विविध व्यवस्थापन कार्ये आणि प्रक्रियांच्या कामगिरीचे मूल्यांकन करते. हे अंकेक्षणात काही वस्तुनिष्ठ मानकांच्या आधारे व्यवस्थापन धोरणे आणि कृतींचे परीक्षण आणि पुनरावलोकन करण्याचा हेतू असतो. हे एक सर्वसमावेशक अंकेक्षण आहे जे व्यवस्थापनाच्या सर्व पैलूंचे पुनरावलोकन करते. व्यवस्थापन लेखापरीक्षण ही संस्थेतील एक पद्धतशीर आणि स्वतंत्र पुनरावलोकन कार्य आहे जे सर्व विभागांच्या कार्यांचे मूल्यांकन करते. व्यवस्थापन लेखापरीक्षणाचे उद्दिष्ट सर्व व्यवस्थापकीय स्तरांना त्यांच्या जबाबदाऱ्या प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी त्यांना वस्तुनिष्ठ विश्लेषणे, मूल्यमापन, पुनरावलोकन केलेल्या कार्यांबद्दल शिफारसी प्रदान करणे हे आहे.

व्यवस्थापन अंकेक्षणामध्ये साधारणपणे खालील पायऱ्या असतात:

- अ. व्यवस्थापन लेखापरीक्षणाची पहिली पायरी म्हणजे संस्थेची उद्दिष्टे ओळखणे संस्थेची उद्दिष्टे स्पष्टपणे परिभाषित केली पाहिजेत.
- ब. संस्थेची एकूण उद्दिष्टे विविध उद्दिष्टांमध्ये आणि विविध विभागांसाठीच्या योजनांमध्ये विभागली गेली आहेत याचा अभ्यास करणे.
- क. एकूणच उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टे प्रभावीपणे साध्य करता येतात का हे तपासण्यासाठी संघटनात्मक रचनेचेही मूल्यमापन केले जाते. व्यवस्थापक प्रत्येक कार्यात्मक क्षेत्राला जबाबदारी केंद्र म्हणून ओळखतात.
- ड. प्रत्येक जबाबदारी केंद्राची कामगिरी तपासली जाते. त्याची उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टांशी तुलना केली जाते.

वरील परीक्षेच्या आधारे व्यावहारिक कृती सुचवली आहे. व्यवस्थापन अंकेक्षणाच्या निकालांनुसार विविध कर्मचाऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रेरणा प्रणाली देखील तयार केली आहे.

व्यवस्थापन अंकेक्षण परिणामाभिमुख असते. व्यवस्थापन लेखापरीक्षण विविध व्यवस्थापकांच्या कामगिरीचे किंवा प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यास मदत करते आणि त्यानुसार, एक योग्य प्रोत्साहन प्रणाली देखील त्यास जोडली जाऊ शकते. मनुष्य-तास, साहित्य, मजुरी इ. सारख्या आऊटपुटसह प्रमाण, परतावा इत्यादींशी निगडित कामगिरीचे मूल्यमापन केले जाते. त्यामुळे व्यवस्थापन अंकेक्षणाचा काल निकालांवर असतो. व्यवस्थापन लेखापरीक्षण हे व्यवस्थापन नियंत्रणाचे एक महत्वाचे साधन म्हणून कार्य करते, व्यवस्थापन अंकेक्षण करण्यासाठी खालील तंत्रांचा वापर केला जाऊ शकतो:

अ. चौकशी: व्यवस्थापन अंकेक्षण संबंधित पुरावे मिळविण्यासाठी संबंधित प्रश्न असलेली प्रश्नावली तयार करतो. लपलेल्या समस्येची उत्तरे देण्यासाठी संबंधित प्रश्न कशा प्रकारे विचारले जाऊ शकतात. याचा शोध घेतो.

ब. परीक्षा: अनेक परिस्थितींमध्ये, व्यवस्थापन लेखा परीक्षक नोंदी आणि दस्तऐवज तपासतात. चौकशीतून मिळालेल्या माहितीसह कागदपत्रांची उलटतपासणी केली जाते.

क. पुष्टीकरण: व्यवस्थापक अंकेक्षक विविध व्यक्तींकडून लिखित किंवा तोंडी माहिती मिळवू शकतो आणि त्याने मिळवलेल्या माहितीची पुष्टी करू शकतो.

ड. वैयक्तिक निरीक्षण: बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, व्यवस्थापन लेखापरीक्षकास संस्थेतील विविध कार्ये आणि परिस्थितींचे वैयक्तिक निरीक्षण करण्यासाठी जावे लागते.

इ. माहितीचा परस्परसंबंध: निष्कर्ष काढण्यासाठी विविध तंत्रांमधून गोळा केलेली माहिती परस्पर संबंधित असणे आवश्यक आहे.

व्यवस्थापन अंकेक्षण करण्यासाठी विविध प्रकारच्या अंकेक्षणाचा आधार घेण्यात येत असतो त्याप्रमाणे व्यवस्थापन अंकेक्षण केले जाते.

१) आर्थिक / वित्तीय अंकेक्षण (Financial Audit):- प्रत्येक व्यवसाय संस्था साधारणपणे आपल्या आर्थिक व्यवहारांचे वार्षिक अंकेक्षण प्रकारान्वये अंकेक्षण करून घेत असतात. त्यातून व्यवसायाच्या खऱ्या वास्तविक आर्थिक स्थितीचा अचूक आढावा येतो. हिशोब व्यवहारात काही चुका अगर अफरातफरी झाल्या आहेत का? हे शोधण्यास मदत होते. त्यात अपेक्षित बदल घडून आणता येतात. व्यवसायाचे नफा-तोटा पत्रक व ताळेबंदावरून खरी वास्तविक आर्थिक स्थिती समजत असते. अंकेक्षणाच्या कालावधी दरम्यान व्यवसाया अंतर्गत आर्थिक व्यवहारांच्या दृष्टीने कार्यान्वित अंतर्गत नियंत्रण प्रणाली किंवा अंतर्गत तपासणी पद्धत कशा रीतीने कार्यरत आहे याचा देखील शोध अंकेक्षका मार्फत घेण्यात येतो. त्यावरून व्यवसायाची वास्तविकता समजण्यास मदत होते. ज्या व्यवसाय संस्था आकाराने लहान असतात ज्यांचे आर्थिक व्यवहार कमी असतात. त्या वार्षिक अंकेक्षण करून घेतात. परंतु ज्या व्यवसाय संस्था आकाराने मोठ्या व आर्थिक व्यवहारांची संख्या अधिक असते. त्यांना वार्षिक अंकेक्षण प्रकारे अंकेक्षण करणे फारसे फायद्याचे ठरत नाही यासाठी त्या अंतर्गत अंकेक्षण, सतत अंकेक्षण किंवा मध्यावधी अंकेक्षण याप्रकारचे अंकेक्षण करून घेतात.

आर्थिक अंकेक्षण हे Chartered Accountant यांच्या मार्फत करून घेण्यात येते. Chartered Accountant हा व्यवसाया बाहेरील व्यक्ती किंवा त्रयस्थ व्यक्ती या नात्याने व्यवहारांचे अतिशय निपक्षपातीपणे व्यवहारांचे अंकेक्षण / हिशोबांची तपासणी करून आपला अहवाल पक्षकार कंपनीला व संबंधित व्यक्तींना सादर करतो. व्यवसाय संस्था विशेष उद्देशाने आर्थिक व्यवहारा बाबत कर अंकेक्षण, ताळेबंद अंकेक्षण व मध्यावधी अंकेक्षण इ. प्रकारे आर्थिक अंकेक्षण करून घेत असतात. आर्थिक व्यवहारांची तपासणी करण्याच्या उद्देशाने आर्थिक दृष्टीकोनातून अंकेक्षण केले जाते. फक्त आर्थिक अंकेक्षण करूनच व्यवसायाचे एकूण चित्र स्पष्ट होत नाही. त्यासाठी इतर प्रकारचे अंकेक्षण देखील अनुभवी व हुशार त्या त्या क्षेत्रातील तज्ञ व्यक्तींकडून करून घ्यावे लागते. त्यानंतरच खऱ्या अर्थाने सर्व व्यवसायाचे चित्र व्यवस्थापन कसे सुरु आहे याची कल्पना येत असते.

२. परीव्यय अंकेक्षण (Cost Audit):- वस्तु निर्माण करणाऱ्या किंवा सेवा प्रदान करणाऱ्या व्यवसायांच्या बाबतीत वस्तूची किंवा सेवेची किंमत किती आकारायची हे ठरवायचे असेल Cost Audit हे Institute of Costs and Works Accountant Act १९५९ अंतर्गत शिक्षण पूर्ण केलेल्या I.C.W.A. झालेल्या व्यक्तींकडून अंकेक्षण केले जाते. खर्च अंकेक्षण हे व्यवसायाच्या हिताच्या व व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने खूप महत्वाचे असते. अंकेक्षक प्रत्यक्ष वस्तु निर्मितीत वापरला जाणारा कच्चा माल, मजुरी खर्च, औद्योगिक खर्च, कार्यालयीन / प्रशासकीय खर्च, विक्री व वितरण खर्च या व्यवहाराशी संबंधित बिले, प्रमाणके, पावत्या यांची तपासणी करून cost शोधून काढताना त्यात काही चुका अगर अफरातफरी झालेल्या आहेत का हे अंकेक्षका मार्फत तपासून पहिले जाते या अंकेक्षणातून वस्तु किंवा सेवांचा एकूण खर्च शोधणे सोपे होते त्यावरून वस्तु किंवा सेवा किती किमतीला बाजारात विकल्या म्हणजे व्यवसायाला नफा मिळेल हे तपासण्याच्या दृष्टीने Cost Audit उपयुक्त ठरते.

३. माहिती व प्रणालीचे अंकेक्षण (Information System Audit):- आजच्या काळात माहितीला फार मोठ्या प्रमाणावर महत्व प्राप्त झाले आहे. ज्या व्यवसायांकडे आपल्या व्यवसायाची नाविन्यपूर्ण माहिती उपलब्ध असते तो व्यवसाय खऱ्या अर्थाने खूप मोठ्या प्रमाणावर प्रगती करू शकतो. व्यवसायाची महत्वपूर्ण माहिती संगणक सॉफ्टवेअरच्या मदतीने विविध माहिती जतन करून ठेवण्याच्या साधनांमध्ये कायमस्वरूपी उपयोगाच्या दृष्टीने विविध ठिकाणी साठवली जाते. अशी माहिती व्यवसायाच्या दृष्टीने महत्वाची असल्याने या माहितीचा केव्हाही व कधीही महत्वपूर्ण निर्णय घेण्याच्या दृष्टीने वापर केला जावू शकतो म्हणून माहिती प्रणालीतील माहितीच्या सुरक्षेच्या हेतूने अंकेक्षण केले जाते. माहिती प्रणाली अंकेक्षण हे संगणकाचे ज्ञान असणाऱ्या सॉफ्टवेअर व हार्डवेअर इंजिनीअर मार्फत केले जाते. माहितीवरूनच महत्वपूर्ण निर्णय घेतले जावू शकत असल्यामुळे माहितीची विश्वसनीयता तपासून पाहण्याच्या उद्देशाने अंकेक्षण केला जाते.

४. मानवी संसाधन अंकेक्षण (Human Resource Auditing):- व्यवसायात कार्यरत असणारे कामगार/ कर्मचारी आपले किती योगदान व्यवसायाला देतात कशा प्रकारच्या सेवा देतात. त्यांचा दर्जा नेमका कसा आहे. हे तपासून पाहण्याच्या उद्देशाने मानवी संसाधन घटकाचे अंकेक्षण अनुभवी व तज्ञ व्यक्ती मार्फत केले जाते. व्यवसाय संस्था विविध कारणांनी मानवी संसाधन घटकावर खर्च करत असतात. मानवी संसाधनाच्या नियुक्ती पासून त्यांना काम देणे, कामाचे प्रशिक्षण देणे, कामाचा मोबदला यात पगार व त्यात समाविष्ट इतर विविध प्रकारचे लाभ इ. असा विविध प्रकारचा खर्च मानवी संसाधन घटकावर होत असतो. खर्चाच्या तुलनेत कर्मचारी/ कामगार व्यवसायाला किती लाभ मिळवून देतो.

हे तपासून पाहण्याच्या हेतूने मानवी संसाधन अंकेक्षण केले जात असते. यावरून व्यवसायाच्या दृष्टीने, अतिमहत्वाचे, महत्वाचे, कमी महत्वाचे मनुष्यबळ अशा रीतीने वर्गीकरण करता येऊ शकते. व्यवसायात नव्याने रुजू होणाऱ्या मनुष्यबळापासून ते अनेक वर्षांपासून कार्यरत तसेच सेवानिवृत्त होणाऱ्या अशा सर्व प्रकारच्या कनिष्ठ स्तरीय कार्यरत, मध्यम स्तरीय कार्यरत व वरिष्ठ स्तरीय व्यवस्थापन या सर्वांचे अंकेक्षण केले जाते. शिपाई पदापासून ते व्यवसाय व्यवस्थापक व्यक्तीपर्यंत सर्वांच्या क्षमतांचे अंकेक्षण यात केले जाते.

५. विभागांचे अंकेक्षण (Departmental Audit):- व्यवसायात कार्यरत असलेले उत्पादन, खरेदी, विक्री, वितरण, वित्त, संशोधन इ. विभागांचे कार्य कशा पद्धतीने सुरु आहे या विभागांवर केला जाणारा खर्च व प्रत्यक्षात पार पडले जाणारे कार्य तपासून पहाणे. या माहितीतून विभागांचे व्यवस्थापन करणे शक्य होते. विविध प्रकारे अंकेक्षण करून घेवून व्यवस्थापनाला आपल्या व्यवसाय पद्धतीत नेमके काय बदल केले पाहिजे यासंबंधी अचूक निर्णय घेता येऊ शकतात. असे बदल केल्याने व्यवसायाला निश्चितच फायदा होतो. व्यवसायाच्या प्रगतीत अधिक प्रमाणात वाढ होवून व्यवसायाचा विकास होण्यास मदत होते.

व्यवस्थापन अंकेक्षणाचे फायदे:-

व्यवस्थापन अंकेक्षण केल्याने विविध प्रकारचे फायदे व्यवसाय संस्थांना प्राप्त होत असतात.

- १) **व्यवसायाच्या कार्यक्षमतेत वाढ होते.:-** व्यवस्थापन अंकेक्षण केल्याने व्यवसायाच्या कोणत्या बाबतीत सुधारणा करणे आवश्यक आहे हे निश्चित करता येते. त्यातून व्यवसायाच्या कार्य पार पाडण्याच्या पद्धतीत क्षमतेत अपेक्षित वाढ होण्यास मदत होत असते.
- २) **जोखीम व्यवस्थापन करणे सोपे:-** व्यवसायाच्या बाबतीत संभाव्य जोखीम नेमक्या काय आहेत. याचा अचूक अंदाज घेण्यास मदत होत असते. त्यात अपेक्षित कोणते बदल भविष्याच्या दृष्टीने केले जावे हे ठरवता येते. त्याप्रमाणे व्यवसायाचे व्यवस्थापन करणे सोपे होते. त्यातून जोखीम कमी करण्यास निश्चित मदत होते.
- ३) **उत्पादकता वाढविण्यास मदत होते.:-** व्यवस्थापन करताना व्यवसायाच्या उत्पादन संसाधनाचा अधिक चांगल्या प्रकारे उपयोग करून घेवून व्यवसायाची उत्पादकता वाढविण्यास एक प्रकारे मदत होते.
- ४) **विश्वासहार्थता वाढविण्यास मदत होते.:-** व्यवसायाच्या कार्यपद्धतीवर विश्वास वाढतो. ज्या व्यवसाय संस्था व्यवस्थापन अंकेक्षण करतात त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन अनुकूल होतो.
- ५) **व्यवस्थापनात सुधारणा होण्यास मदत:-** व्यवस्थापन अंकेक्षणाच्या माध्यमातून व्यवसायाचे व्यवस्थापन कोणत्या प्रकारे करावे याचा चांगला उलगडा होतो. त्यातून व्यवसायाच्या चांगल्या बाजू व कमकुवत बाजू काय आहेत हे समजण्यास मदत होवून त्याप्रमाणे भविष्यात व्यवस्थापन पद्धतीत सुधारणा करता येते.
- ६) **व्यवसायाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता:-** व्यवसाय संस्था ज्या उद्देशाने सुरु करण्यात आली होती तो अपेक्षित उद्देश कशा प्रकारे पूर्ण करता येईल. हे साध्य करण्यास मदत होते.

व्यवस्थापन अंकेक्षणाची उदाहरणे:-

- १) व्यवसायाच्या उत्पादन प्रक्रियांचे अंकेक्षण करून घेवून त्यात सुधारणा घडून आणून अपेक्षित उपाययोजना सुचविण्यास मदत होते.
- २) व्यवसायाच्या आर्थिक बाबतीत वेगवेगळ्या प्रकारे अंकेक्षण करून व्यवसाय खर्चात कपात करण्यासाठी पर्याय शोधता येतात.
- ३) व्यवसायाच्या कर्मचाऱ्यांच्या कामगिरीचे अंकेक्षण करून त्यांच्या हातून अधिकाधिक कार्य घडून यावे यासाठी विविध प्रोत्साहन योजना राबविता येतात.

अशा विविध उद्देशांच्या पूर्ततेसाठी व्यवस्थापन अंकेक्षण करणे सोयीचे असते.

संदर्भ:-

- १) <https://www.google.com>
- २) <https://mr.wikipedia.org>
- ३) अंकेक्षण(Auditing) , सुरेश भिरूड, डॉ. महेश कुलकर्णी, निराली प्रकाशन, पुणे
- ४) <https://www.bookganga.com/eBooks>
- ५) <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/>